

RÉGÉSZETI DOLGOZATOK

AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI INTÉZETÉBŐL

4

DISSERTATIONES ARCHÆOLOGICÆ

EX INSTITUTO ARCHÆOLOGICO
UNIVERSITATIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATÆ

BUDAPEST, 1962

OPPONENSI VÉLEMÉNY

Dr. Kalicz Nándor: Északkelet-Magyarország korabronzkora és kapcsolatai c. kandidátusi értekezéséről.

Kalicz Nándor hatalmas munkája a szó legteljesebb értelmében az uttörő alkotások közé tartozik. ÉK-Magyarországnak a nagyobb kutatási központoktól távol eső vidékei eddig elkerülték bronzkorral foglalkozó régészeink figyelmét. Sem nagyobb ásatás, sem módszeres anyaggyűjtés nem volt itt. Az összefoglaló munkákban homályos sejtések ködében maradt, vagy terra incognitaként szerepelt, pedig a terület rendkívül fontos utvonalak középpontjában fekszik. A sztyeppei népek és áruk legfontosabb beáramlási övezete található itt a Szamos völgyén át Erdélyből, az ÉNY-ről jövő a folyóvölgyeken keresztül pedig északról idetartó kereskedelemmel vagy népcsoportokkal, hogy mindezeket az Alföld felé közvetítse és viszont.

Ezt a régészeti fehér foltot tüntette el Kalicz munkája. Nem csak eltüntette, de eredményeit szervesen bele is építette a Közép-Duna-medence korai bronzkori történetébe, amely ezáltal eddig kevesebb figyelemre méltott új összetevőkkel gazdagodott. Ezt a munkát más, mint Kalicz Nándor nem is végezhette volna el. A nyiregyházi és miskolci muzeumban töltött éveiben ő volt az, aki a ládák és kibontatlan papirzacskók mélyéről ÉK-Magyarország nem mindig látványos korai bronzkori leleteit összegyűjtötte. Ebből azonban még nem született volna meg az előttünk fekvő szintézis. Kalicz szívós szorgalommal és módszeresen célul tűzte maga elé anyaga hitelesítését, ha lehetett ásatással, ha erre nem volt módja, legalább terepbejárással. Ennek a kitartó munkának az eredménye az, hogy csaknem valamennyi fejezete saját ásatási eredményeire épül, tehát a leglényegesebb kérdésekhez általában sikerült jól megfigyelt, hiteles fogózópontot találnia. Ebben rejlik megbízhatósága, ujszerűsége és országos jelentősége.

Székely községben végzett ásatásával Kalicz mindenekelőtt tisztázta a bronzkort megelőző rézkor időrendi viszonyait ÉK-Magyarországon - s egyben az Alföld területének nagyobb részén is. Ózd-centeri ásatása új fényt vetett a péceli kultúra késői szakaszának etnikai összetételére, új déli ele-

nek beáramlását igazolta, egyben meghatározta a kultúra megszűnésének okát, folyamatát és körét. Domonyi leletmentése a makó-csáki csoport felvázolásához adta meg az egyik alapot. Az északi tölcséresszáju edények nyírségi feltűnését a baktalórántházi sírleletből következtette ki, a kisebb zárt népcsoport váratlan megjelenését nagyobb K-NY-i irányú népmozgalom keretei közé helyezve.

A nyírségi zóki jellegű csoport ismeretét szinte teljes egészében Kalicz Nándornak köszönhetjük. Itt is sikerült néhány helyen: Tiszabercelen, Paszabon és Tiszakarádon legalább néhányat hitelesíteni a nagyszámu lelőhelyből. A nagyobb ásatásokat élesszemű terepbejárással pótolta - olyan módszer ez amelynek segítségével már a Tiszazug őskori fejlődésének felvázolásánál meglepő eredményeket ért el. Terepjárásai során nemcsak számos újabb lelőhelyet talált, de a kis és nagy telepek szembeállításával maradandó gazdaságtörténeti megfigyeléseket is levonhatott. A nyírségi zóki csoport és a hatvani kultúra időrendi és genetikai viszonyát, nagyobb szabásu ásatással Tiszalucon sikerült tisztázni.

A hatvani kultúra fejlődésének belső szakaszait ugyanezen a tiszalucai ásatáson állapította meg. A kultúra temetkezésével kapcsolatos régi homályt és félreértéseket szintén ásatással oszlatta el. Aszódon és Tárnaméran végzett leletmentései után nagy vonalakban tisztán áll előttünk a hatvani temetkezési rítus.

Ez a munka nem sikerülhetett volna úgy, ahogyan sikerült, ha Kalicz megállott volna a szorosabban vett disszertációjához tartozó feladatoknál. Feldolgozásából lépten-nyomon kitűnik, hogy a még nem tárgyalt későbbi időszak fejlődésével is tisztában van, mégpedig a fentebbihez hasonló munkássága révén.

A nyírségi legkorábbi bronzkor alapjaiból kifejlődött és a korai bronzkorból a középső bronzkorba hajló ottományi csoport helyzetét és szerepét Rétközberencsen végzett ásatásai főbb vonalaiban tisztázták már. Remélhetőleg hamarosan megkapjuk ennek az alig ismert "alapkulturának" feldolgozását Kalicz Nándor tollából. A középső bronzkor végétől a késő bronzkor végéig ÉK-Magyarországon élő felsőszöcsi csoportról már be is számolt. E feladatot rétközberencsi, igriai ásatásai és terepjárásai útján oldotta szintén meg.

ÉK-Magyarország réz- és bronzkori történetét tehát alapjaiban változtatta meg Kalicz munkássága, bárhova is nézünk itt, mindenütt az ő lázas tevékenységének nyomaira bukkanunk.

Egy évszázad gyűjtőásatásainak és az utóbbi évek modern tervásatásainak hiányát Kalicz kisebb ásatásai és leletmentései természetesen csak nagy vonalakban tudták pótolni. Számos részlet, sokszor fontos részlet, tisztázását csak nagyobb feltárások révén lehet elérni. A megoldandó további feladatokat azonban Kalicz összefoglalása kijelöli s ez feltétlen érdeme.

Az érdekes, világos és többhelyt csaknem költői hasonlatok színvonalára emelkedő bevezetés után az értekezés két nagy részre oszlik. A munka I. része a péceli (badeni) kultúra és Anatólia kapcsolatait fejtegeti. Ezt a részt 6 rajzos táblázat egészíti ki, amely a péceli kultúra mintegy 60 fontos elemének déli párhuzamait mutatja be, mindenki számára érthetően és meggyőzően. Ezt a külföldön egyre gyakrabban használt, nálunk először Kalicznál bevezetett módszert külön hangsúlyozom, mint a jövőendő összehasonlító kutatások legmeggyőzőbb formáját.

A munka II. része öt fejezetre oszlik. Az 1. az ÉK-Magyarországi sztyeppe eredetű nagyhalmos temetkezések összefoglalása, művelődéstörténeti és történeti szerepük értékelése. Hogy ez a 20-as évek végétől a hazai kutatásban mellőzött keleti népcsoport mennyire jelentős korai bronzkorunkban, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a legújabb munkákban egyre többet szerepel - részletes - összefoglaló elemzését azonban Kalicz végezte el.

A 2. fejezet a gajári típusu leletek problematikájával foglalkozik. Ennek a vita jellegű kis értekezésnek kevés köze van ÉK-Magyarország korai bronzkorához - nézetem szerint külön cikkbe kinálkozik.

A rövid 3. fejezet a tölcséresszáju edények népének hazai feltűnését és a baktalórántházi sirleletet ismerteti.

A 4. fejezet címe szerint a zóki kultúra ÉK-Magyarországi csoportjával foglalkozna - valójában azonban az egész zóki probléma országos sőt. közép-európai szintű újraértékelésének kísérlete.

Az 5. fejezet a hatvani kultúra nagyszabású összefoglalása. Tulajdonképpen ebben a fejezetben mutatja meg Kalicz milyen komplex régészeti-történeti eredmények elérésére lenne képes az előző fejezetekben is - ha lega-

lább megközelítően jó és sokoldalú anyagra és megfigyelésre építhető. Ez a fejezet nézetem szerint, önmagában teljes mértékben megüti a magas színvonalú régészeti kandidátusi értekezések mértékét.

A II. részt mintegy 200 táblakép kíséri, szinte teljes egészében közöletlen, nagyjából a hazai régészetben is ismeretlen leletek.

A disszertáció szövege világos, olvasmányos, szerkezeti felépítése áttekinthető. Kár, hogy a szerző több helyen meghagyta a német szakkifejezéseket és a német publikációk helyneveit - holott más helyeken jó magyar nevekkal gazdagítja régészeti szaknyelvünket.

Zavaró a régi típusú, ember nélküli, régészet szaknyelvének néhány maradványa is. A meglehetősen gyakran használt "ösztönzés" kifejezés a kutatás korábbi szakaszában körülbelül a tisztázatlan kapcsolatokat jelentette. Itt is valahogy ilyenformán szerepelnek a különböző keleti vagy déli utvonalakon hozzánk érkező "ösztönzések" amelyek nem egészen világos eredetű edényformák, díszítések, fülek és peremek kapcsolatainak irányát jelzik. Hasonló bizonytalanságokat takar sokszor a "vonatkozás" és a magyartalan "befolyás" szó is. Ezek azután "meghonosodnak" nálunk, sőt egy helyen a régészeti nyelvünkben szerencsésen kihalt "izlést" terjesztik el. Ezeket a szavakat gondosan ki kell hagyni a disszertációból, amely néhány helyen a régi terminológia következtében - valóságos eredményeivel ellentétben - kissé ember nélkülivé válik.

Nem akarok bővebben kitérni azokra a kutatástörténeti bevezetésekre, amelyek Kalicz egyes fejezeteinek élén állnak. Ezek igen mérsékeltek és mindenáron belátóak szeretnének lenni - éppen ezért nem mindig azok. Kalicz ugyanis a mi korszakunkból, a saját szemén keresztül igyekszik megmagyarázni még a legnyilvánvalóbb elméleti és tárgyi félreértéseket is - holott a kutatástörténet csak akkor lehet igazán hasznos, ha megkísérli az adott korszak viszonyainak figyelembevételével megérteni, hogy miért haladt a kutatás egyik vagy másik vágányon.

Régészeti vizsgálatok eredményeinek megközelítő helyessége két összetevő függvénye: az anyagé és a módszeré. Már a fenti tartalmi ismertetésből is kitűnhetett, hogy Kalicz anyaga nem minden vizsgált időszakra vonatkozóan egyenértékű. Ezekben a fejezetekben módszere is szükség szerint egyoldalubb. Annak előrebocsátásával, hogy az alábbi észrevételek

nagyobbrészt kutatásunk általános anyagi hiányosságaiból következnek és nem Kalicz kitűnő munkájából, a közel 1000 oldalas disszertáció néhány vitatható megállapításával részletesebben is foglalkozom.

A péceli kultúra déli származásáról írottak meggyőzőek, ugyszintén E. Neustupný elméletének megérdemelt alapossgu bírálata, - ezekkel szembenően egyetértek.

Nem tagadhatom azonban, hogy már ebben a részben jelentkezik és a disszertáció végéig nyomon kísérhető a déli és keleti népmozgalmak hazai jelentőségének olyan felfogása, amellyel nem teljes mértékben érthetek egyet. Kalicz szerint ugyanis a korai bronzkor alapjává váló déli népcsoport még a péceli kultúra életében érkezett volna hazánkba, beleolvadt a péceli népbe - ezek lennének a centeri típusú későpéceli leletek. A korai bronzkor elején szinte kizárólag keleti elemek uralmával számol és az önálló déli eredetű csoportok újabb megjelenését szem melláthatóan csak a keleti népek megszer-vezte zóki kultúra időszaka után tartja ismét jelentékenyebbnek. Ugy látom azonban, hogy a centeri csoport feltűnése csupán előjátéka a nyomában következő nagyobbarányu dél-északi népeltolódásnak. A korai bronzkor legele-jeén feltűnő somogyvár-gönyüi, óbéba-pitvarosi, glina-schneckenbergi, majd a protonagyrévi csoportok képviselik ezt a népmozgalmat. Ezek már nem ol-vadnak fel a péceli népben, hanem délről északfelé szoritják a hegyek közé - megszállva egyuttal az ország mintegy kétharmadát. Erre a kérdésre még visszatérek.

Kalicz a péceli kultúra késői szakasza és Anatólia kapcsolatainak fel-vázolásában természetesen a centeri emberalaku urnákból indul ki. A cente-ri és trójai arcós edények hasonlóságát egy helyen "rendkívülinek" tartja, amit ebben a formában nem lehet mondani. Érzi ezt a szerző is, amikor a rokonságot másutt már enyhébben magyarázza. Egyik helyen azt írja, hogy a centeri edények készítői ismerték a trójaiakat, majd tovább módosítva fel-fogását azt fejtegeti, hogy a "több, mint meglepő" hasonlóság onnét száрма-zik, hogy maguk a trójaiak hozták volna Centerbe azt a "lelki tartalmat", ami itt is az arcosedények készítésére "ösztönözte" őket. Itt tehát egyenesen trójai menekülők számlájára írja "az olyan lényeges és oly sok részletben megegyező összefüggéseket".

A centeri és trójai emberalaku edények összefüggésének problémája

azonban sokkal bonyolultabb és nehezebb a valóságban. A kutatás jelenlegi stádiumában ugyanis csak annyit tudunk biztosabban, hogy ÉNY-Anatóliában és DK-Thráciában a III-II. évezred fordulóján nagyjából egységes színezetű anyagi kulturával jellemezhető nép vagy népek éltek. Ezt a népet 1900 körül, valószínűleg Kisázsian keresztül érkező, pusztító népmozgalom szétszórja, városi és falusi jellegű településeit feldulja, megszünteti. A kultúra legjobban ismert központja Trója. Itt az élet az V. város után egy időre szintén megszűnik, logikus tehát ha új elemeink hagyatékát megkíséreljük Trója IV-V. leleteivel összevetni. Nem is tehetünk mást, mivel hasonlókorú hiteles telepanyagot - ásatások hiányában - nem ismerünk ÉNY-Anatóliából. Logikus tehát, de sovány eredményeket ad. Igaz, hogy Trójában gyakoriak a technikailag jóval magasabb színvonalú emberalaku kultusz-edények, de a mindennapi élet keramikájára természetesen nem ezek jellemzők első sorban, hanem pl. hosszunyaku ferdén elmetszett száju korsók, karcsu kétfülü virágkehelyalaku serlegek, sajátos fedővel ellátott függeszthető edények vagy az u. n. szószos edények. Meg kell állapítanunk, hogy ezek közül egyik sem jut el a Duna-medencébe, de még a Balkán északi felébe sem. Az elfogadható, hogy a centeri emberek ismerhették a trójaiakat, illetve az a nép, amelyből kiszakadtak, kapcsolatban állhatott Trójával, de ők maguk nem lehetnek trójaiak. Hetty Goldman legújabb kutatásaiból megtudjuk ugyanis, hogy a fentebb körülhatárolt civilizáció urbánus képviselői, tehát az anatóliai-ázsiai partvidék lakói a nagy népmozgalom során DK-i irányban menekültek és pl. Tarsusban tűnnek fel.

Ahonnán a centeri emberek származhatnak az a kultúra európai partvidékén fekvő falvai. A thrákiai Veselinovo és a makedóniai Kritsana felé vezetnek a somogyvár-gönyüi és a schneckenbergi csoportok szálai is, nyilván innét jöhettek a centeriek is.

A disszertáció középpontjában az a nagyarányú sztyeppe népmozgalom áll, amely Kalicz Nándor személyében először kapott hivatott méltót irodalmunkban. A fejezet régészeti összeállítása miniszzerű, történeti értékelése pedig sokszor vizuális magaslatokra emelkedik.

A Közép és DK-Európába 1900 táján benyomuló különböző keleti pásztortörzsek alapvető jelentősége csak most kezd kibontakozni az európai régészetben. Északi csoportjaik Lengyelországon keresztül elárasztják

Németországot, Ausztriát, Cseh-Morva-országot, Ny-Szlovákiát sőt Hollandiát és Dániát is eléri. Déli csoportjaik a Középdunamedence K-i felében és az É-Balkánon tűnnek fel, mindenütt mélyreható történelmi változtatásokat hagyva maguk mögött.

Kalicz gondosan összeállítja a lótarató, hatalmas termetű pásztorfőnökök délkeleteurópai kurgán-temetkezéseit. - Itt azonban máris felötlük az első kérdés: hol vannak népeik temetői? Elhisszük Kalicznak, hogy a nagy kurgánok halottai a bronzkorban először tisztán megfigyelhető uralkodóréteg képviselői, de az uralkodáshoz ez a néhány ember kevés, bármilyen erősek is voltak. Kalicz felsorolja azokat a népelemeket, amelyeket ez a sztyeppei pásztorarisztokrácia sodor be magával a Kárpátmedencébe: a hatvani kultúra alaprétegeiként megjelenő késő-oucuteni (C. -kultúra B. -hagyományokkal) földművelőket és állattenyésztőket és a tölcseáresszáju edények embereinek néhány csoportját. Ezek azonban nagyrészt nyilván éppen úgy az alávetetteket képviselik, mint a helyi péceli lakosság. Nagyon vékony lehetett ez az uralkodóréteg, eltűnését nem is szabad azzal magyarázni, hogy "a nagy kurgánokba való temetkezési szokás nem tudott gyökeret verni" hanem természetesebb módon azáltal, hogy a magával sodort és helyi népelemek keveréke elnyelte, magába olvasztotta a vékony pásztorréteget.

Mondottam, hogy Kalicz Nándor először vázolta fel részletesen a keleti sztyeppe népcsoportok történelmi szerepét hazánkban. A korábban figyelmen kívül hagyott komponens jelentőségének felismerése, kezdetben szükségszerűen kissé túlértékeltlen jelentkezik - ez általános emberi és tudományos törvény.

Kalicz sztyeppei eredetű arisztokráciát lát a hatvani, vučedol-zóki, somogyvár-gönyüi, schneckenbergi, grosshöflein-kisapostagi és mondsee-ljubljana csoportok fölött egyaránt. Mindezt egyazon, a Keleti-Kárpátokon keresztül (illetve a román sokságon áthatoló) benyomuló és az Alpokig jutó, egyirányból jövő keleti roham képviselőivel azonosítja.

A keleti népvándorlások történeti tapasztalatai a hunoktól az avarokon keresztül a mongol hadjáratokig azonban arra tanítanak, hogy egy ilyen egységes, a Kárpát-medencét ÉK-ről Ny-felé átszelő támadásban jogosan kételkedjünk. Figyelmesen vizsgálva Kalicz egységes pásztorhulláma is legalább négy különböző csoportra hull szét. A grosshöflein-guntramsdorf-kis-

apostagi csoport régészeti kapcsolatait az osztrák és az újabb hazai kutatás Sziléziában és Dél-Lengyelországban fedezte fel, ez tehát nyilván a Morva-kapun keresztül jut Ausztria és Ny-Magyarország területére. A Felső-Tiszavidék okkersiros kurgánjai némileg különböznek a különböző szorosokon Erdélybe hatoló csoportoktól és a román sikságon át a Bánságba és Észak-Szerbiába került hullámtól. Márpedig ha itt különböző csoportokkal állunk szemben, akkor ezek aligha hozhattak létre a péceli kultúra után olyan egységes színezetű, keletiek vezette művelődést, amilyenbe Kalicz a zók-vučedoli kultúra, nagyon is különböző csoportjait megkísérli összefogni.

A szerbiai halomsírok értékelésével nehezen lehet egyetérteni - igaz, Kalicz ezt M. Garasanintól veszi át. Maguk a kurgánok keleti behatolókra mutatnak, a bennük talált sírok edényei azonban klasszikus déli formák. Garasanin szerint is Bubanjjal, de méginkább Schneckenberggel rokonok, amelyet ilyenformán a keleti összefüggések sorába iktat. Kalicz viszont a déli elemek fölött uralkodó keleti sztyeppei nép szemszögéből vizsgálja, mint uralkodó réteg és alávetett déli népcsoport keveredését.

A belotici halomsír eredeti publikációjában közölt sírmetszetből azonban világosan kitűnik, hogy a szerbiai maskovicei és a dunántuli somogyvári edényekkel teljesen azonos kétfülű korsót tartalmazó kóládás sír (- ugyenez a somogyvári és schneckenbergi csoport jellemző temetkezési formája is! -) a halom földjében magasan fekvő utántemetkezés! Szerepét tehát éppen fordítva értékelhetjük, mint Kalicz. Nem a somogyvári és schneckenbergi csoportokat vezetik keleti sztyeppei elemek, hanem éppen ezek az új déli bevándorlók számolják fel az É-Balkánon, a Dunántulon, Olteniában és a Barcaságban a keleti pásztorok uralmát. Egyben ezek a déli emberek azok, akik áthatolhatatlan éket vernek a Felső-Tisza-vidék és a Morva kapu mentén beáramló különböző keleti csoportok közé!

Kalicz világosan megírja, hogy a sztyeppei népek temetkezései nem terjednek át a Duna-Tisza közére, - hozzá tehetem a Kőrös és Maros közti területre és a Dunántul legnagyobb részére sem. Valami tehát kettévágja itt a sztyeppei törzseket - s ez alig lehet más, mint a péceli kultúra népét észak felé üző új déli csoportok behatolása. E folyamat mellett szól maga a péceli retardáció iránya is, - ha a keleti népek betörése elől menekültek

volna - mint Kalicz feltételezi - saját elgondolása értelmében a Dunántulra, illetve az Alpok peremvidékére kellett volna szorulniuk.

Ismeretes, hogy a keleti sztyeppe kulturák művelődési bázisa a Kaukázus északi előtere. Fémkészítményeik az u. n. keleti típusu harcibalták, bizonyos török, arany, ezüst vagy elektron hajkarikák pontos párját, előzményét Kaukázusból ismerjük. Ide Előázsiaiából kerültek, illetve előázsiai gyökerekre vezethetők vissza. Mármost a keleti elemek szerepének bizonyos mértékű eltulzásából következik Kalicznál az is, hogy ezeket a korai bronzkorunk elején hazánkban is feltűnő előázsiai fémtípusokat kizárólag a keleti sztyeppe népek közvetítésével magyarázza.

A világos értékelést felettébb megnehezíti az a körülmény, hogy dél felől érkező népcsoportjaink azonos koru és eredetű, ugyanilyen fémkészítményeket hoznak magukkal. Ezek annyira hasonlítanak egymásra, hogy megkülönböztetésükre sok esetben nincs tipológiai alapunk. Ezeket a déli uton érkező hasonló fémeket nem vette kellőképpen figyelembe Kalicz.

Pedig a Közép-Duna-medencében a bronzöntés legkorábbi nyoma a vücedoli vár péceli szintjében, tehát déli eredetű népességnél tűnik fel. Az u. n. keleti típusu harcibalták igen gyakoriak a bulgáriai későbronzkori telepeken (Veselinovo, Azapköy, Plevén stb.), számos példány ismert Jugoszláviából és Albániából is. Az egyik legnagyobb ilyen előázsiai típusu harcibaltát tartalmazó kincsünk a Tolna-megyei Kömlődön messze távol esik valamennyi sztyeppe temetkezést hordozó vidéktől. A szintén keletinek tartott hosszú háromszöges pengéjű török előfordulnak a sztyeppeiektől lakott vidékektől távol Lovason és Apatinban is. Déli eredetüket az itáliai Pozzuoliban, a krétai Hagia Triadában és a ciprusi Vounos-ban talált párhuzamaik biztosítják. Elektron és arany hajkarikák az óbébai, pitvarosi és nezsideri déli emberek temetkezéseiben is gyakoriak. Trójai párhuzamaikra éppen Kalicz hívta fel a figyelmet. Végül a korai bronzkori óbéba-pitvarosi csoporthoz kapcsolható csorvási és a somogyvár-gönyüi csoport területén előkerült szőnyi u. n. ciprusi bronz lándzsacsucok is határozottan arra utalnak, hogy déli népcsoportjaink előázsiai típusu fegyvereket hoztak magukkal s egyben ki-domborítják jelentős szerepüket és fölényüket, mivel a sztyeppe népeket vissza tudták szorítani és területük közé ékelődhettek.

Félreértések elkerülése végett el kell itt mondanom, hogy koraibronz-

kori déli csoportjaink leletanyaga 90 %-ban közöletlen. Az ÉK-Magyarország korai bronzkorával foglalkozó értekezésnek nem lehetett feladata a Maros-vidék, a Duna-Tisza-köze, vagy a Dunántul korai bronzkori leletcsoportjait összefoglalni. Éppen ezért nem is bocsátkoztam volna a fenti fejtegetésbe, ha Kalicz ÉK-Magyarországra érvényes értékes megfigyeléseit nem kísérelte volna meg Magyarország más vidékeire is kiterjeszteni.

Említettem, hogy a gajári típusu leletek problematikája nem tartozik szorosabban ÉK-Magyarország korai bronzkorához.

Nagyon fontos munkát végzett Kalicz, amikor a vučedol-zóki kultúra kérdéseiben, az egész anyag újbóli gondos áttekintésével, először kísérel meg minden összefüggést figyelembevéve rendet csinálni.

Három területi csoportot különít el: 1. az általa felkutatott nyirségi, 2. az először szintén általa körvonalazott makó-csákai és 3. vücedoli típust. Mindhármát a zóki kultúra neve alatt fogja össze, mivel a régészetünkbe lassan szinte áthatolhatatlanná váló terminológiai zavarok egyikét követi. Zók ugyanis valójában a 3. vücedoli csoportnak egyik telepe, mégis a másik két csoport anyaga is gyakran, mint zóki kultúra szerepel. A terminológiánál maradva megemlítem még, hogy a szlovák kutatás Csákán nemcsak korai bronzkori leleteket talált, hanem egy nagyon jelentős későbronzkori halomsírt. A szlovák régészeti irodalomban, s nyomában már nálunk is, csákai típuson vagy csoporton ezt a későbronzkori halomsíros-kulturába tartozó csoportot értik. A félreértések elkerülése végett jobb lenne egyedül a makói elnevezést megtartani a korabronzkori csoportra.

A munka sorrendjétől eltérően először a vücedoli csoporthoz fűznék néhány megjegyzést. Ez képviseli a kultúra állandóan megtelepült népét, tiszta formakincsét - Kalicz vizsgálataiból tudjuk pl., hogy a másik két csoporttal szemben, alig van kapcsolata a nagyrévi kultúrával. Egyelőre kételkedem a csoport sztyeppei összetevőiben is. Az ezzel kapcsolatban említett ljubljana keleti típusu balta öntőminták - láttuk - származhatnak déli lakosságtól vagy kapcsolatokból is. A vücedoli vár katakombák temetkezései sem mutatnak okvetlenül keleti eredetre. A házban, illetve a ház alá történő temetkezés tipikus mediterrán jelenség a hazai neolitikumban, rézkorban és korai bronzkorban. A sztyeppei katakomba sírok lega-

lábbis egykoruak, nagyobbrészt azonban későbbiek a vučedoli főnök-siroknál, de nincs is eddig tudomásunk szerint nyoma annak, hogy a katakombakultúra a Dnyeper vidéktől nyugat felé is elterjedt volna. Fülkés és katakombakultúrákkal Előázsiaiban és Cipruson nagyobb számban találkozunk, mégpedig a vučedolihoz hasonlóan feltűnően gazdag edénymellékletekkel. - A vučedoli csoport leletanyagában a Délbalkánnal, Anatóliával és Kykládokkal kimutatható számos összefüggést Kalicz részletesen elemzi.

A vučedoli csoportot az utóbbi évek kutatása déli és nyugati hatásokra, helyi alapokból kifejlődött régészeti kulturának tartja. Márpedig ha ez így van, akkor a legközelebbi rokon csoportok vizsgálatánál a vučedoli csoportot mint anya-kulturát vehetjük alapul. Ha a nyírségi csoport valóban ebből a tömbből szakadt ki, akkor nyilván későbbi valamivel. Edényeinek diszítése valóban rokona a vučedoli mintáknak, edényformáik között azonban számos eltérés tapasztalható. Más a nyírségi csoport gazdasági élete is, téli és nyári szállások között mozgó állattenyésztők. Az sem mellékes, hogy temetkezése hamvasztásos. Mind az állattartás, mind a halotthamvasztás erős keleti, illetve helyi alapokra utal, amint azt Kalicz részletesen kifejti.

Ez a kevert edényművességű csoport aligha alakult ki egy csapásra. Egyetértek Kaliczcal abban, hogy egykoru a nagyrévi kultúra korai szakaszával, részben a hatvani kultúra korai szakaszával is (- bár az utóbbit rétegekben több helyen megelőzi -) továbbá a harangedények népének Budapest térségében megjelenő kis csoportjával. Éppen emiatt nem vagyok benne biztos, hogy egykoru lenne a másik két zókinak nevezett csoporttal, hanem azoknál, legfőképpen a szomszédos makói csoportnál valamivel fiatalabbnak tartom. Bronzkorunk legelején ugyanis a felsorolt csoportokkal még nem számolhatunk, de Szabolcs és Hajdu megyék területén is nyilván megelőzik a nyírségi csoportot az okkersiros kurgánok és az általuk besodort népcsoportok.

Legtöbb vitára adhat alkalmat a makói csoport. Még határai sem rajzolódhatnak tisztán ki, mivel szórványos cserepekkel egy nép településterületét meghatározni korai lenne. Temetkezése sem egységes: 7/4 a hamvasztásos és csontvázas sírok lelőhelyek aránya.

A vučedoli csoporttól erősen különbözik, de a nyírségi csoporttól is jócskán eltérő. Mindezt Kalicz is következetesen hangsúlyozza, sőt maga állapítja meg, hogy szinte idegen testnek tűnik a zóki kulturában. Belső diszité-

sü sajátos mészbetétes mintája, mindenkor kerek talpu, (és nem kereszt-talpu, mint a vučedoli csoportban illetőleg a nyírségi csoportnál is) táljaitól eltekintve ugyyszólván alig köti valami a másik két csoporthoz. Tekintve, hogy hasonló belsődiszes tálak - kultikusnak mondott rendeltetéssel - olyan területeken is előkerültek, mint pl. Cseh- vagy Morva-ország, ahol a vučedoli kultúra emberének zártabb feltűnésével nem számolhatunk, önmagában nehezen tarthatók kulturálisan meghatározó alapnak. Helyesnek tűnik tehát A. Točik véleménye, aki a csákai sirokat nem sorolja - az általa szlavón kulturának nevezett - művelődésbe, sőt azt állítja, hogy ez a kultúra csupán hatásaiban jut el Szlovákia területére, valóságban pedig nem.

Ami a csoport eredetét illeti Kalicz szerint is gyenge a sztyeppei összetevője és erős balkáni összetevői vannak. Én ezek közé sorolnám a belsődiszes kerek talpu tálakat is.

A csoport időrendjéről alkotott véleményében a korábbi kutatás mellett én is hibás vagyok. A nagyrévi kulturát ugyanis tévesen kelteztük a bronzkor legelejére. Ma már tudjuk, hogy nem így van. Kalicznak az a megállapítása tehát, hogy: "a zóki kultúra (- itt a három csoport egységét érti -) feltétlenül egykoru a nagyrévi kulturával" - csak a nyírségi csoportra lehet érvényes. A makói csoport ugyanis teljesen ugyanazon, sőt valamivel nagyobb területen terjedt el, mint a korai nagyrévi kultúra, tehát nyilván megelőzi azt - illetve legfeljebb bizonyos közé hatoló proto-nagyrévi csoportokkal egykoru. Ebben az esetben tehát nem helyes A. Točik-ra hivatkozni, aki a csákai típusu leleteket egykorunak véli Nagyrévvvel, helyesebben a csákai típusu leleteket tartja legkorábbi nagyrévinek - amire viszont szerintem egyelőre nincs bizonyíték.

Azt hiszem tehát, hogy jónéhány ásatásra lesz még szükség amíg kiderül, mi is tulajdonképpen ez a makói csoport, összefügg-e egyáltalában genetikailag a vučedoli vagy a nyírségi csoporttal, továbbá, hogy mi a viszonya a területén nyomában kialakuló korai nagyrévi kulturához.

A hatvani kulturáról szóló hatalmas fejezet a disszertáció gerince, jól kidolgozott, eredményeiben meggyőző része. Ebben a fejezetben, amelyben végre telepekkel és temetőkkel dolgozhat, nemcsak régészeti, hanem társadalmi-gazdasági és történeti szintézist is ad Kalicz. Eredményeit elfogadva, mindössze kisebb megjegyzést fűzök néhány részletproblémához.

Bizonyos ellentmondások keletkeznek a kultúra abszolút kormeghatározásából. Korai szakaszát Kalicz 1850-1800 és 1650 közé keltezi - ezzel egyet is érthetünk. De ha ez így van, akkor a hatvani kultúra korai fázisa nemcsak a nagyrévi kultúra késői szakaszával, hanem a koraival is teljes egészében egyidős - s ezáltal számos részlet-időrendi megállapítása módosul. Így pl. nem párhuzamosítható a korai hatvani időszak még a legkorábbi uneticei fázissal sem, amely még a legmagasabban keltező nyugati kutatók szerint is csak 1650-1700 táján kezdődik. A korai uneticei fokozat kezdetei legfeljebb a legkésőbbi, retardáló, nagyrévi telepek végső szakaszával egykoru. Azért hangsúlyozom ezt, mert a középeurópai kutatásba begyökerezett s onnét hozzánk is átplántálódott Unetice Nagyrév egyidejűségét csak a közelmúltban sikerült megcáfolni. Egy futólagosan megfogalmazott mondat itt a viták kiújulását okozhatja.

A hatvani erősített telepeket nem állítanám a vatyaiakkal annyira szembe, mint Kalicz. A vatyai telepek jelentős részénél ugyanis szintén megtalálható az akropolis, sőt pl. a Kozider-asztal esetében éppenugy elkülönült, illetve szemben állott a teleppel, mint pl. Vučedolon.

A hatvani kultúra megszűntetésében különben tevékeny szerepet játszott a Duna-Tisza-közének vatyai népe is. Az eredetileg hatvani területen keletkezett nagy vatyai urnatemetők pl. Dunakeszi hatvani elemeit és hagyományait erre a mozgalomra vezetném vissza. A Gomba-Várhegynek - nyilván felső rétegében talált - késővatyai leletei pedig azt igazolják, hogy a Tápió-völgy hatvani telepei vatyai kézbe kerülnek.

Többizben említi Kalicz a hatvaniak nagyméretű házeit. Szerintem ezekben nem "több család" vagy egy család és állatai élhettek, hanem az egyetlen nagyméretű tüzhely tanúsága szerint, közösségi háztartásban élő nagycsalád. Ezt különösen hangsúlyoznám, mivel a jelentős keleti nagyállattartó népelemeket magába foglaló hatvani népnél a hajdani gazdasági és társadalmi alap maradványaként értelmezhető a nagycsaládi szervezet.

A kultúra edényformáinak eredetét Kalicz a munkájára mindvégig jellemző nagy irodalmi ismeretekkel és alaposággal elemzi. Ugy érzem, azonban, hogy nincsenek kellőképpen tagolva, illetve szembeállítva azok az elemek, amelyek az alapot jelentik és azok amelyek csak kapcsolatokat és hatásokat tükröznek. A külön-külön tárgyalt formák, részletformák és di-

sztüőelemek eredetének lehetősége többnyire kelet és dél között ingadozik. Még ha nem is akarja az olvasót vizsgálatai előtt valamelyik eredményének megnyerni, akkor is a döntő alapot, illetve alapokat kellene, lehetőleg egy-egy edényforma és díszítés egységében előtérbe állítania. A jelen megoldásban ugyanis néha el lehet tévedni a sokféle hatás és kereszt hatás sűrűjében, anélkül, hogy azoknak az embereknek és népcsoportoknak tényleges ötvöződését látnánk, akik ezeket az edényeket hozták, vagy készítették.

A kerámia- és építő ősrégészet szemlélete nyilvánul meg a füzesabonyi nép etnikai értékelésénél adott óvatos vagy laza megfogalmazásban:

"Ez a ritusban megmutatkozó különbség talán etnikai különbséget is takar".

A hatvani és füzesabonyi művelődés közti népi-törzsi különbség valójában talán a legélesebb, ami a magyarországi középső bronzkorban azonos területen váltja egymást. Éppen Kalicz hivatkozik egyik helyen a füzesabonyi nép megjelenésével kapcsolatban számos hatvani tell megszűnésére, a nyakperecekből álló szelevényi kincs elrejtésére, a két nép közötti a temetkezési mód szinte szélsőséges törésére. Hozzátehetném ezekhez a kitűnő érvekhez a füzesabonyiak zártabb nemzetségi szervezetét, amely nem ismeri a közösség fölé emelkedő katonai arisztokráciát, a szintén társadalmilag értékelhető kiscsaládi házak kizárólagos használatát, szinte utolsó darabig más fémművességét, más viseletét stb. - de nem céлом itt a különbségek részletes felsorolása.

Kalicz bizonytalanságát a fentebbi idézetben az őskori kutatásunkban - ezt nem győzöm eléggé hangsúlyozni - még mindig messze túlértékelt fakasság okozta. Egyes edényformák és díszítő motívumok hasonlóságára vonatkozik. Egy régt nép fölé kerekedő új és szubsztrátuma között - különösen ha a telepék életében számos helyen nem is történik törés - az ilyen kapcsolatok természetesek és érthetőek. A vizsgált nép és korszak szemzőgéből azonban ez csak az egyik jelenség és nem a lényeg többé.

Végül egy a disszertáció több pontján, de főleg a hatvani fejezetben előforduló olyan terminológiai zavarról szeretnék néhány szót szólni, amin Kalicz igyekszik segíteni, de nem elég határozottan.

A. Prox, Die Schneckenbergkultur c. könyvében egy Brassótól nyugatra és egy Brassótól keletre emelkedő heggyen végzett gyűjtő-kutatások leleteit foglalja egységbe, s az egyik hegyről (- H. Schroller nyomán -)

Schneckenberg kulturának nevezte el. Munkáját végiglapozva, a magyarországi korai bronzkort ismerő kutató számára nyilvánvalóvá válik, hogy a két hegyen egészen másfajta leletek kerültek elő. A Schneckenbergen jellegzetes déli típusu anyag uralkodik, amely szorosán összefügg Glina III. rétegével és Vese. inovoval, nálunk pedig egészen közeli rokona az ugyanebből a déli tömbből kiszakadó somogyvár-gönyüi csoportnak. Ehhez a déli csoport-hoz bizonyos keleti zsinegdiszes Uszatovo típusu edények kerülnek, vagy népelemek járulnak, nem tudjuk mikor és milyen módon.

A másik hegyen a Gesprengbergen tölcséresszáju edényekkel együtt csaknem pontosan ugyanolyan leleteket találunk (edények, plasztikus diszek, állatszobrocskák, kőbalták, kőeszközök stb.), mint a hatvani kulturában. A különbséget már Prox is észrevette, de időrendi magyarázattal kísérelte meg áthidalni, amennyiben a Gesprengberg anyagát a Schneckenberg kultura A fázisának tette meg, míg a névadó lelőhely leleteit a kultura későbbi B-C fázisába osztotta. Ezt a felfogást a román kutatók között többen, így D. Popescu is elfogadta, sőt oda módosította, hogy a bronzkorba tulajdonképpen csak a B-C fázis tartozna, amíg az A. még eneolitikus. Ezzel azonban a kérdés egyáltalán nincs megoldva, mivel a "két szomszédvár" egyikén sem fordulnak elő a másik leletei, tehát genetikai kapcsolatuk nem igazolható.

Kalicz, mint látjuk önhibáján kívül, kezdettől a péceli kulturától fogva szinte valamennyi fejezetében hivatkozik mégpedig a Prox féle félreértést okozó elnevezés alatt erre a kulturára, amelyből déli, keleti és északi összetevők egyaránt idézhetők. Hogy valójában a Schneckenberg vagy a Gesprengberg leleteit említi-e a Schneckenberg kultura neve alatt, azt csak Prox könyvének állandó kézbentartásával lehet ellenőrizni.

Ez a visszasság a hatvani kulturáról szóló fejezetben csucsosodott ki, ahol nyilvánvalóvá lett, hogy a Hatvannak közeli rokon elemek nem a névadó lelőhelyen, hanem csupán és kizárólag a Gesprengbergen fordulnak elő. Ezzel kapcsolatban Kalicz is állást foglal, érzésem szerint nem a legszerencsésebb módon. Prox-szal vitázva ugyanis mindössze az időrendi sorrendet fordítja meg, amennyiben a Schneckenberg anyagát korábbi A. a Gesprengberg leleteit pedig későbbi B. fokozatnak tartja: a Schneckenberg kulturán belül. Még ha el is fogadjuk ennek az időrendcserének a jogosultságát - amit a valószínűleg hosszabb korszakon át lakott Gesprengberg erős tölcséresszáju ke-

rámia kapcsolatai alapján nem tartok egyelőre teljesen igazolhatónak - akkor sincs megoldva a kérdés.

A Gesprengbergen ettől ugyanis továbbra sem lesz schneckenbergi típusu leletanyag, tehát nem is sorolható a Schneckenberg kulturába. Kalicz Nándor a romániai terminológia kérdésében nem akar új álláspontot felvetni - pedig erre a hatvani kultúra monográfiájának van a legtöbb joga és alapja - akkor munkáiban végig a megfelelő lelőhelyre a Schneckenbergre vagy Gesprengbergre kell hivatkoznia s nem egy olyan nem létező egységes kulturára, melynek ilyenmódon történő idézése állandó félreértésre adhat alkalmat.

Befejezésül hangsúlyozom, hogy megjegyzéseim a disszertáció egészének aránytalanul kis részleteit érintették. Az I. részben a trójai kapcsolatok minőségi megítélésében hivatam fel a szükséges óvatosságra a figyelmet, míg az első kötet második felében a valóban igen nagy jelentőségű keleti népmozgalom értékelésének néhány tulajdonosára. A munka lényegesen nagyobb második kötetéhez csak részletmegjegyzéseket fűztem. Ráműtöttem, hogy az igen bonyolult zóki probléma megnyugtató megoldásától még elég távol áll a kutatás, végül a hatvani kulturában egy időrendi és egy terminológiai megjegyzést tettem. Kritikám általában vitatható, leletekkel és ásványtársokkal még nem kellőképpen alátámasztott megállapításokat érintett, vagy az irodalomban begyökerezett téves nézeteket igyekezett helyesbiteni. Semmiképpen nem érintheti tehát Kalicz Nándor alkotómunkájának a lényegét, amelynek maradandó értéke vitathatatlan.

E munka jelentőségét egyébként mi sem igazolhatja jobban mint az, hogy ezekről a kérdésekről, egy évtizeddel ezelőtt még teljesen ismeretlen korszakok és népek történeti szerepéről, ma már részleteiben vitatkozhatunk. És ez az igazi pozitívum!

Ezek után talán már nem is kell külön hangsúlyoznom, hogy Kalicz messze az átlagon felüli munkát végzett. Módszerében elszakadt a polgári régészet egyoldalú szemléletétől, tudatosan a lelet-együtteseket történelmi keretekben és nagy távlatokban vizsgáló materialista utra lépett.